

ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІ ДИСКУРСЫНДАҒЫ «АҚЫЛ/MIND» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Қартжан Н.Е.¹, *Исакова С.С.², Исакова А.С.³, Алтайбекова К.Т.⁴

¹докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kowka-95@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: sabira-i@yandex.ru

³ф.ғ.к., аға оқытушы, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік
технологиялар мен инжиниринг университеті,

Ақтау, Қазақстан, e-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

⁴ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ технология және бизнес
университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: kyaka.kz@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясына талдау жасалады. Зерттеудің теориялық негізіне қазіргі когнитивтік лингвистиканың бір саласы болып саналатын лингвоконцептология тұжырымдары алынады, әсіресе оның салғастырмалы аспектісіне назар аударылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ және ағылшын ертегі дискурсындағы ақыл/mind концептісі арқылы аталған тілдердегі дүниенің әмбебап бейнесі мен ұлттық ерекшелікті көрсету. Зерттеу материалы ретінде қазақ және ағылшын қиял-ғажайып ертегілерінде («Ер Төстік» ертегісі, «The Three Heads of the Well» ертегісі) кездесетін ақыл/mind концептісі және олардың синонимдері алынды. Зерттеудің негізгі әдістері ретінде сипаттау, типологиялық әдіс, компоненттік талдау әдісі, өріс әдісі, оппозиция әдісі, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, сөздіктерден түгелдей теру әдісі, сандық-статистикалық талдау әдістері қолданылды. Ертегі дискурсы дискурстың бір жанры ретінде әр ұлттың өзіндік болмысын бейнелейді. «Ақыл/mind» концептісінің сөздік мақалалары мен ертегі дискурсындағы лексикалық және семантикалық көрінісі, синонимдік қатары, ертегі кейіпкерлерінің менталды қабілеттері тұрғысынан талданды. Зерттеу нәтижелері жалпы адамзатқа тән ақыл-ой әрекетінің әмбебап сипаттары мен әр ұлттың дүние бейнесінің өзіндік ерекшелігін айқындады. Қазақ тіліндегі «Ер Төстік» ертегісі мен ағылшын тіліндегі «The Three Heads of the Well» ертегісіндегі ақыл/mind концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясын талдау ең алдымен ақыл-ой әрекетінің адамзатқа тән ортақ қасиеттерін анықтады: адамның ойлау қабілеті, сана-сезімі; түйінді ой, пайдалы кеңес, жөнді пікір. Зерттеу нысанына алып отырған ертегі дискурсына тән айырмашылықтар мысалы, қазақ ертегі дискурсында ақыл басты кейіпкерлердің зеректігін, тапқырлығын бейнелесе, ағылшын ертегі дискурсында басты кейіпкердің шешім қабылдауынан көрініс табады. Ақыл концептісі қазақ ертегі дискурсында амал табу, айла табу мағыналарында жиі байқалса, ағылшын ертегі дискурсында оң пікір білдіру, дұрыс жөн көрсету мағыналарында жиі қолданылады. Қазақ және ағылшын ертегі дискурсында ақыл/mind концептісінің түрлі қолданысына қарамастан, аталған екі лингвомәдени қауымдастықта ақыл интеллектімен, пайымдаумен, тәжірибемен, ақыл-ойдың даралығымен ассоциацияланады деп қорытынды жасалады. Зерттеу нәтижесінде жасалған ғылыми тұжырымдар когнитивті лингвистика саласының дамып қалыптасуына септігін тигізеді. Сондай-ақ лингвомәдениеттану,

прагмалингвистикаға, салыстырмалы-салғастырмалы тіл біліміне байланысты зерттеулерді толықтыруға әрі тереңдетуге өзіндік үлесін қосады.

Тірек сөздер: ақыл, ертегі, қиял-ғажайып ертегі, дискурс, ертегі дискурсы, лингвоконцептология, когнитивті лингвистика, концепт.

Негізгі ережелер

Мақала адамның өмірі мен қызметіндегі маңызды салалардың бірі – менталды салаға, атап айтқанда, қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің лексика -семантикалық репрезентациясына арналады. Адамның менталды саласындағы тірек концептілерге ақыл/ mind лексемалары жатады. Олар аталған екі лингвомәдени ортаға тән негізгі концептілер және қазақ тілдік санасы мен ағылшын тілдік санасында ұлттық ерекшелікке ие концептілер болып саналады. Соңғы жылдары когнитивтік зерттеулер тіл мен мәдениет, тіл мен ойлау, тіл мен этнос мәселелерін қамтып отыр. Адам өзінің қабілетімен, ойлауымен, адамгершілік қасиеттерімен ғылыми танымның нысанына айналды. Адам табиғатының рухани сипатының маңызды құрамдас бөліктерінің біріне оның интеллектуалды әлеуеті жатады. Ақыл шындықты тану, қоршаған дүниені қабылдау, түсіну қабілеті ретінде адам қарым-қатынасында ертеден-ақ көрініс тапқан. Адам өмірі мен қызметінде ақылдың бағасы немесе адамның ақымақтығы кездеспейтін сала жоқ деп айтуға болады. Білім мен даналық, ақылдылық барлық кездерде, барлық лингвомәдени қауымдастықта жоғары бағаланған, ал ақылды адамдар үнемі сый-құрметке ие болған. «Ақыл» концептісінің құрылымы мен мазмұнын және оның ұлттық мінез-құлықпен байланысын анықтауға тек қана тілші ғалымдар емес, мәдениеттанушылар, философтар, психолингвистер, психологтар (Э. Кассирер, А.Ф. Лосев, Ю.М. Лотман, А.Р. Лурия және т.б.) қызығушылық танытып отырғаны бекер емес. Концепт басқа тілдік бірліктер сияқты мәдени дәстүрлермен байланысты тілдік ұжымның рухани және тарихи тәжірибесін бейнелейтіні анық. Осы мақалада «ақыл/ mind» концептісі қазіргі ғылымдағы ең белсенді және ғалымдар қызығушылық танытатын лингвомәдениеттану ғылымы тұрғысынан қарастырылады.

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде концептілерді зерттеу әр түрлі білім саласын қамтиды. Жалпы тіл біліміне концепт ұғымының өзі когнитивті лингвистикадан келгенін айта кету керек. Зерттеуші Е.С. Кубрякова концептіні былай түсіндіреді: «...адам санасындағы белгілі бір идея, жекелеген мағына; осындай ой адамның ойлау үдерісінде оперативті бірлік ретінде өмір сүреді» [1, 316 б.]. Ғалымның пікірінше, концепт дегеніміз адам санасындағы қандай да бір идея, ой, пікір болып шығады.

С.А. Аскольдов-Алексеев концепт ұғымын адам санасымен байланыстыра отырып, ойлау процестерінен тұратын концептінің мәнін түсіндірудің қиындығын атап көрсетеді [2, 29 б.].

А.П. Бабушкин өзінің концептіге берген анықтамасында осындай байлынысты мойындай отырып, концепт ұжымдық сананың бірлігі деген ойды баса айтады, ол тіл сөйлерменінің ұлттық жадында вербалды формада сақталады деп атап көрсетеді [3].

Бірқатар лингвистер концептіні категоризация ұғымымен байланыстырады. Мәселен, А. Вежбицкаяның еңбектерінде концепт нақты категориялардың жиынтығы ретінде анықталады, бұл тілге тәуелді емес тілдік әмбебап құбылыстар сияқты өмір сүретін жалпыадамзаттық әмбебап ұғым [4].

Л.В. Бабина С. Сломанның, Б. Лав пен В. Ахнның еңбектеріне сілтеме жасай отырып, концептіні метафора мен категоризацияны талдау теориясы шеңберінде зерттеу мүмкіндігін айтады, ол концептінің құрылымын талдауға назар аударады [5].

Концептінің құрылымы – когнитивтік лингвистиканың көрнекті өкілдерінің (Бабушкин 2001; Стернин 2001; Бабина 2003; Болдырев 2001; Кубрякова 2004 және т.б.) еңбектерінде қарастырылған заманауи зерттеулердің пәніне айналды.

Салғастырмалы тіл білімінде туыс және туыс емес тілдердің концептілерінің вербалдануын салғастырмалы талдауға ерекше назар аударылады. Концептілердің лексикалық өзектелуін салғастырмалы аспектіде зерттеуге деген көзқарастар әр түрлі. Бірақ барлық еңбектерден зерттеліп отырған лексика-семантикалық өріс түріндегі концептілерді бейнелейтін лексикалық бірліктердің семантикасын талдауды байқауға болады (Летуновская 2005; Шатилова 2006 және т.б.).

«Лексикалық өріс» және «ұғымдық өріс» ұғымдарын тіл біліміне енгізген Й. Трир (Щурдың сілтемесі бойынша 1974). Өріс ұғымын анықтауды М.М. Гухман ұсынды, ол өрісті тілдік құрылымда шынайы өмір сүретін қатынастар мен байланыстарды бейнелейтін белгілі бір сызба ретінде қарастырады (Гухман 1971).

З.Н. Вердиеваның пікірінше, лексикалық өріс бір ұғымды бейнелеудегі ортақтықпен біріктірілген әр түрлі сөз таптарының жиынтығын құрайды (Вердиева 1984).

Л.М. Васильев семантикалық өріс құрылымын зерттейді. Ол лексикалық бірліктерді өріске жіктеуде оларға мағыналық белгілеріндегі ұқсастыққа назар аудару қажет деп санайды (Васильев 1971).

Тілдің лексикасын өріс түрінде жүйелі берудің мүмкіндігі В. Гумбольдттың тілдің ішкі формасы туралы ілімімен байланысты. Бұл туралы В.Г. Гак тілді өріске жіктеу идеясы тілдің ішкі формасы теориясынан бастау алады деп атап көрсетеді (Гак 1969).

Осы орайда В. Гумбольдттың тілдің мәнін түсіну, зерттеу дүниенің тілдік бейнесін салыстыра отырып, оны басқа тілдермен салғастыра зерттеу арқылы жүзеге асуы мүмкін деген пікірінің маңызы зор (Гумбольдт 1984). Осыдан дүниенің тілдік бейнесін концептілердің лексика-семантикалық репрезентациясын талдаудың көмегімен зерттеуге деген салғастырмалы көзқарастың дұрыстығы мен маңыздылығы туралы сенімді айтуға болады.

Кез келген тілде адамның ойлау үдерісін және оның ақыл-ой қабілетін бейнелейтін тілдік бірліктер маңызды рөл атқарады. Адамның менталды іс-әрекетін бейнелейтін тілдік бірліктер ірі семантикалық және тақырыптық топтар аясында, сондай-ақ лексика-семантикалық өрістің бір бөлігі ретінде қарастырылды және жан-жақты зерттелді. Мысалы, адам мінез-кұлқын бейнелейтін фразеологизмдер [Арсентьева 1983, 1989], жеке тұлғаның қабілеттері [Рябова 2007], тұлғаның эмоционалды және интеллектуалды күйі [Самедов 2006], білім үдерістері [Свиридова 2008] және т.б. Дегенмен қарастырылған әрбір зерттеу жұмысында мәселенің қандай да бір аспектісіне назар аударылады. Қазіргі тілшілер тарапынан аталған құбылысқа қызығушылықтың басымдығына қарамастан, адамның өмірі мен қызметіндегі интеллектуалды үдерістерді концептуалдауға арналған зерттеулер аяқталды деп айтуға болмайды, оның үстіне құрылысы әр түрлі тілдердің ертегі дискурсындағы менталды үдерістерді салғастырмалы зерттеу өте өзекті әрі бұрын-соңды қарастырылмаған мәселелер қатарына жатады. Әсіресе қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «ақыл/ mind» концептісіне салғастырмалы талдау бұрын жүргізілген жоқ. Ұсынылып отырған зерттеудің ерекшелігі ертегі дискурсын лингвомәдени және когнитивтік зерттеулер шеңберінде қарастырумен, аталған концептінің ұлттың дүние бейнесін анықтауымен, әрбір тілге тән ортақ және айырым белгілерді анықтауға мүмкіндік беретіндігімен түсіндіруге болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Ер Төстік» және «The Three Heads of the Well» ертегілеріндегі ақыл/mind концептісі және олардың синонимдері зерттеу материалдары ретінде алынды. Зерттеуде төмендегі әдістер қолданылды: сипаттау, типологиялық әдіс, компоненттік талдау әдісі, өріс әдісі, оппозиция әдісі, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, сөздіктерден түгелдей теру әдісі, қазақ және ағылшын ертегілерін салғастырмалы талдау, сандық-статистикалық талдау әдістері.

Нәтиже

Қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясын анықтау үшін ең алдымен энциклопедиялық, түсіндірме сөздіктерде берілген сөздік мағыналарды анықтаймыз, зерттеу нысанына алынып отырған «Ақыл/mind» концептісінің синонимдік қатарларын көрсетеміз. Содан кейін қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің бейнеленуін қарастырамыз, оларды сөздік мағыналарымен салыстырамыз.

Т.Жанұзақовтың басқаруымен жарыққа шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (Алматы, 2008) **АҚЫЛ** 1. Адамның сана-сезімі; ойлау қабілеті. 2. Түйінді ой, пайдалы кеңес [6, б.34] деген түсінік беріледі. Зерде – ақыл-ес, сана, зейін [6, б.345] деген түсінік беріледі. А.Ысқақовтың «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» ақыл ұғымының екі анықтамасын кездестіруге болады:

1. Адамның сана-сезімі, ойлау қабілеті.
2. Пайдалы кеңес, шешімді ой [7, б.113].

Мұқағали тілі сөздігінде (Алматы, 2019) [8, б.57-58] ақыл сөзінің негізгі екі мағынасы көрсетілген: **АҚЫЛ** /132/ зат. 1. *Адамның ойлау қабілеті, сана-сезімі.* 2. *Түйінді ой, пайдалы кеңес, жөнді пікір.*

Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде ақыл сөзінің ес, сана, парасат деген синонимдері берілген [9]. Ағылшын тілінде бұлар – consideration, mentality, thought деген синонимдер арқылы көрінеді [10]. «Ақыл»/«mind» лексемаларының синонимдік өрісін салыстыру аталған екі тілдегі ақыл/mind лексемаларының өзегіне жақын «ойлай алу қабілеті» деген мағына жағынан ұқсас екенін көрсетті.

Енді қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясына талдау жасайық. «Ер Төстік» ертегісінде берілген төмендегі мәнмәтінге назар аударайық. Мысалы, *«Көш Сорқұдықтың басына қонысымен, Кенжекей үйді тездетіп тігіп жіберіп, атасын қонаққа шақырады. Кенжекейдің зерделі жан екенін атасы сол сәтте түсінеді. "Келінім ақылды екен, тілін бекер алмаған екем",- деп өкінеді. Сол күні тұман болады. Кенжекей өз әкесінің айтқаны ойына түсіп, көз ілмей жатады»* [11, 17 б.]. Берілген мәнмәтінде Ерназардың келінінің зерделі екенін аңғарғанын көрсетіп тұрған сөйлемдегі зерделі сөзі «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (Т.Жанұзақов, Алматы, 2008) берілген ақылды, саналы, зейінді, есті [6, 345 б.] деген түсіндірмелермен толық сәйкес келеді. Кенжекейдің зердесі ашық, яғни білгені мен көргені көп, тоқуы көп, аңғарғыш, есті жан екенін атасы Ерназар түсінеді. *"Келінім ақылды екен, тілін бекер алмаған екем"* деген сөйлемде Кенжекейдің ойлау қабілеті мен сана-сезімінің жоғары екенін бейнелеп тұр. Осы тұста қазақ даналығындағы «Ақылдыдан сөз алған қалмас бекер» деген мақал еске түседі, өйткені Ерназар келіні Кенжекейдің Сорқұдықтың басына көшті қондырмасын деген ақылын тыңдағанда, жалмауыз кемпірдің торына түспеген болар еді. Ерназар келінінің ақылына құлақ асуы қажет еді, демек тыңдап, айтқанын мақұл көріп, айтқанын істегенде [12, 61 б.] Ер Төстік қиыншылықтарға тап болмас еді. Бірақ қазақтың ежелгі салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарында келіні атасына ақыл айтпас болар деген түсінік қалыптасқан, оның үстіне жаңа түскен келін атасына ақыл айту деген қазақ танымына мүлде жат нәрсе екенін, айтқан жағдайда да оны ескермейтінін осы ертегі дискурсынан анық көруге болады. Осы бір ертегі мәнмәтіні дәстүрлі қазақ отбасындағы қарым-қатынасты бейнелеп тұр. *«Кенжекей өз әкесінің айтқаны ойына түсіп, кірпігін ілмей жатады»* деген сөйлемде *ойына түсіп* тіркесі *ойына оралып, ойына ұмытқаны қайта түсіп* [6, 623 б.] деген мағыналарды білдіріп тұр.

Ертегідегі өлең жолдарына назар аударар болсақ, Ерназар жалмауыз кемпірдің қолына түсіп, одан қалайда құтылудың амалын ойластырғандағы кіші келіні Кенжекейді берейін, мені босат деген жалбарыну сәті бейнеленген. Ерназар жалмауыздан құтылу үшін мал-мүлкін, үлкен сегіз ұлын беруге дайын болады, бірақ жалмауыз оған көнбейді. Амалы құрыған бай әрі ақылды, әрі сұлу, өзі жас, шаңырақты жаңа аттаған, ақылы елден асқан дана келінін беруге де дайын болады.

Осы өлең жолдарында Кенжекейдің ақылдылығын суреттеуде «ақылы асқан ол дана» тіркестері қолданылып тұр. Қазақ сөздігінде берілген тіркес (Н.Уәли және т.б., 2013) Ақылы атасынан асқан. Ақылы оза туған, ақылы көп [12, 61 б.] деген мағынаны береді. Осы сөздікте Дана. 1. Көпті көрген, тәжірибесі мол, оқыған-тоқығаны көп, ақыл-парасатын халық, жұрт мойындаған [12, 350 б.] деп анықталады. Мәнмәтінде Кенжекейдің ақылы басқалардан ерекше екенін, тәжірибесі мен көрген-білгені, көңілге түйгені көп екенін бейнелеп тұр.

Ер Төстік ертегісіндегі мына мәнмәтіннен *ақыл тап* тіркесін кездестіреміз.- *Төстік батыр, енді екеуміздің жанымыз бір, қандай пәле болса да, бірдей көреміз. Менің мына айтқан сөздерім есіңде болсын. Егеуіңнің қасында жалмауыз кемпір сені күтіп отыр, сен егеуіңді ала бергенде, ұстап алмақ. Егеуге жақындаған кезде кемпірді алдайтын бір ақыл тап. Кемпір алдана бергенде, мен бетегеден биік, жусаннан аласа бола берейін, сол кезде сен егеуді іліп ал да жөнел, артыңа қараушы болма,- дейді* [11, 21 б.]. Қазақ сөздігінде берілген тіркес (Н.Уәли және т.б., 2013) Ақыл тапты. Ретін, жөнін келтірді, амалын тапты [12, 61 б.] деген мағынаны білдіреді. Т.Жанұзақовтың басқаруымен жарыққа шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (Алматы, 2008) **Ақыл тапты** – істің жөнін келтірді [6,34 б.] деген анықтама беріледі. Сөздіктерде берілген істің жөнін келтіру, ретін табу, амалын табу мағыналары ертегіде қолданылған ақылын табу тіркесімен толық сәйкес келеді деп айтуға болады, өйткені Шалқұйрық Ер Төстікке жалмауыз кемпірден құтылудың бір ретін, жөнін, амалын табуды тапсырады.

Ертегіде берілген өлең жолдарынан тек ертегі кейіпкерлері ғана ақылды, парасатты, зерделі емес, ондағы жануарлар да адамға тән ақылдылыққа ие. Бұл ертегі дискурсының ғажайыпқа, сиқырға құрылатынын анық көрсетіп тұр. Мысалы, жалмауыз кемпірдің жанына Ер Төстік жақындағанда, тұлпары бетегеден биік, жусаннан аласа болып, ептейленіп, иесінің жерде жатқан егеуді алуына ыңғай береді. Одан кейін жалмауыз артынан қуып, үлкен қара таспен ұрғанда жер астына түсіп кетеді. Жер астына түскенде Шалқұйрық Ер Төстікке жөн сілтеп, не істеу керектігін айтады.

Осындағы «*Ептейлендің, Шалқұйрық!*» тіркесіндегі *ептейлендің* етістігі Қазақ сөздігінде (Н.Уәли және т.б., 2013) Ептейлен=ет. Ыңғайлану, икемделу, тырысу. Ептейтелену Ептейлен етістігінің қимыл атауы [12, 417 б.] деп анықталады. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (Т. Жанұзақов, Алматы, 2008) **Ыңғай I** Бір нәрсенің реті, жөні. **Ыңғайла** Ретке, жөнге келтіру, оңтайлау [6, 944 б.] деген мағынаны білдіреді. Көріп отырғанымыздай, бір нәрсенің жөнін табу үшін, ретін келтіру үшін ақыл, амал, айла керек. Ептілік пен икемділік те осындай сана-сезімнің жоғарылығын, тапқырлықты қажет етеді. Ертегіде берілген өлең жолдарында Ер Төстіктің тұлпарының жалмауыз кемпірге жақындағанда ерекше ептілікпен ыңғайланып, иесіне егеуді жерден іліп алуға көмектескенін көруімізге болады. Сондықтан ертегі дискурсындағы Шалқұйрықтың өзінің иесін жалмауыздан құтқару үшін жерге де кіргенін, яғни жер астына түсіп кетуін, тіл де бітіп, сайрап кетуін, еріне жөн сілтеп, ақыл айтқандығын көруімізге болады. Батырдың қатты

киналғанда ақыл сұрар серігі болғандығы да осы мәнмәтіннен анық көрінеді. Оған дәлел ретінде жоғарыда келтірілген өлең жолдарындағы «*Жерге де кірдің, Шалқұйрық!, Тіл бітіп саған, Шалқұйрық, Жөн білдірдің еріңе, Сасқанымда ақылым болған, Шалқұйрық!*» тіркестерді айтуға болады. Бұдан халықтың «**Ат**– ер **қанаты**», «**Жылқы**– малдың патшасы», басқа да даналық нақылдарда **жылқының** қадір-қасиетіне ерекше назар аударғаны көрінеді. Адамгершілігі мол, сабырлы да салмақты адамды «**жылқы** мінезді» деп дәріптеуінде үлкен мән бар. Кез келген ертегі халық өмірінің айнасы екенін жоғарыда берілген мысалдардан анық көруге болады. Қазақ дүниетанымында батыр болу үшін оның өзіне сай тұлпары болатынын, ол тұлпардың батырға лайық қасиеттері болатынын, ер жігіттің сенімді серігі ақылды да епті тұлпар екені аңғарылып тұр.

Ағылшын тілінде mind [maɪnd] з.е. лексемасының үш сөздік мағынасы берілген: 1. Brain(ум), reason(разум), consciousness(рассудок, сознание), psyche (психика). 2. View (взгляд), opinion(мнение). 3. Thought(мысль) [13]. «Коллинз ағылшын тілі сөздігінде» Mind зат есіміне төмендегідей анықтамалар беріледі: 1. Сіз өз ойыңызды жеткізу үшін, біреудің ақылына сілтеме жасайсыз. Мысалы, егер сіз өз ақылыңызда бір нәрсе бар десеңіз, демек сіз ол туралы не ойлайтыныңызды айтасыз, ал егер сіз ішкі түйсігіңізде бір нәрсе бар десеңіз, онда сіздің ол нәрсені терең ұғынғаныңызды білдіреді. *I'm trying to clear my mind of all this. There was no doubt in his mind that the man was serious. I put what happened during that game to the back of my mind. He spent the next hour going over the trial in his mind. She found herself thinking thoughts that would never have entered her mind until now.* **Synonyms:** [memory](#), [recollection](#), [remembrance](#), powers of recollection. 2. Your **mind** is your ability to think and [reason](#) (Сіздің ақылыңыз сіздің ойлау және пайымдау қабілетіңіз). *You have a good mind. Studying stretched my mind and got me thinking about things....an excellent training for the young mind.* **Synonyms:** [intelligence](#), [reason](#), [reasoning](#), [understanding](#).

Сонымен, Mind концептісінің сөздік мағыналары адамның ойлау қабілеті, түйсік, пайымдау, көзқарас, пікір, психика, сана дегенді білдіретіні анықталды. Енді ағылшын қиял-ғажайып ертегілеріндегі көрінісін талдайық. «The Three Heads of the Well» ертегісінде төмендегідей мәнмәтін кездеседі. «*But in the midst of his glory his dear Queen died, leaving him with a daughter just touching woman's estate; and this maiden was renowned, far and wide, for beauty, kindness, grace. Now strange things happen, and the King of Colchester, hearing of a lady who had immense riches, had a mind to marry her, though she was old, ugly, hook-nosed, and ill-tempered; and though she was, furthermore, possessed of a daughter as ugly as herself*»[14]. Берілген мәнмәтінде Колчестер патшасының бай әйелге үйленгені туралы баяндалады. Жоғарыда келтірілген сөйлемдегі had a mind тіркесі «Коллинз ағылшын тілі сөздігінде» **to have a mind to** деп беріліп, *If you have a mind to do something, you want, intend, or choose to do it* (Егер бір нәрсені істеуге сізде ақыл болса, оны жасағыңыз келеді, жасауға ниеттенесіз, жасаймын деп шешесіз) деп анықталады. Берілген мысалда **mind** лексемасы **to have a mind to** фразеологизмінің құрамында келіп, патшаның ақылын емес, оның үйленем деп шешім қабылдағанын бейнелеп тұр.

Осы ертегідегі берілген төмендегі сөйлемге назар аударалық. Мысалы, «*Now the very first thing she did was to poison the King's mind against his own beautiful, kind, gracious daughter, of whom, naturally, the ugly Queen and her ugly daughter were dreadfully jealous*» [14]. Осындағы «*to poison the King's mind*» тіркесі патшаның ақылын улау үшін деп аударылады. Ағылшын тілінің академиялық аударма сөздігінде *poison smb.'s mind* 1. Біреудің санасын улау, біреуді ақылынан адастыру; 2. Біреуді біреуге немесе бір нәрсеге қарсы қою, біреуді немесе бір нәрсені жек көрсету деген мағыналарды білдіреді. Жоғарыда берілген сөйлемде патшаның әйелі оның ақылын улап, өз қызына қарсы қояды. Ағылшын тілінде *mind* зат есімі тұрақты тіркестердің құрамында келіп, тек қана ақыл-парасат, сана, ой, зердені ғана бейнелеп қоймай, сонымен бірге жек көрсету, қарсы қою деген мағыналарды да білдіретінін сөздік мақалалар мен ертегі дискурсындағы қолданысы анықтап отыр.

Аталған ертегідегі мына мысалдан *mind* концептісінің синонимі *thought* екенін байқау қиын емес. Мысалы, «*To this they agreed; so she put them back. And when they had thanked her for her kind thought and said good-bye, she went on her journey*». Берілген сөйлемде ертегі кейіпкерінің біреуінің екіншісіне айтылған жақсы ойы, пікірі үшін алғыс білдіргені туралы баяндалады. Демек, ертегі дискурсында ақыл концептісі ой, пікір мағыналарын білдіріп, адамның менталды қасиеттерін бейнелейді.

Мына берілген мысалда да *mind* концептісі пікір мағынасында жұмсалып тұр. Мысалы, «*So she went on her way, and after a time came to the thick thorny hedge, and seeing what she thought was a gap in it, she tried to pass through; but no sooner had she got well into the middle of the hedge than the thorns closed in around her so that she was all scratched and torn before she won her way*» [14].

Жоғарыда талданған ақыл/*mind* концептісінің сөздік мағыналарын 1-кестеде ұсынамыз:

1-кесте. Ақыл/*mind* концептісінің сөздік мағыналары

Сөздік мағыналары	АҚЫЛ	Mind
Адамның сана-сезімі	+	-
Пайдалы кеңес	+	-
Ойлау қабілеті	+	+
Brain(ум),	-	+
View (взгляд)	-	+
Thought(мысль)	-	+
Reason(разум),	-	+
Consciousness(рассудок, сознание),	-	+
Psyche (психика).	-	+
Opinion(мнение).	+	+
Түйінді ой	+	-

Талдау

«Ақыл/mind» концептісінің лексикографиялық дереккөздер мен қиял-ғажайып ертегі мәтіндеріндегі мазмұны мен ерекшелігін талдау нәтижесі зерттеліп отырған екі халықтың тілдік санасын айқындау тәсілі деп айтуға болады. Концептінің сөздік мағыналары мен ертегі дискурсындағы көрінісі аталған концептілерді әр ұлттың мәдени кодын ашудың кілті деп санауға жетелейді. Зерттеу нәтижелері жалпы адамзатқа тән ақыл-ой әрекетінің әмбебап сипаттары мен әр ұлттың дүние бейнесінің өзіндік ерекшелігін айқындады. Қазақ тіліндегі «Ер Төстік» ертегісі мен ағылшын тіліндегі «The Three Heads of the Well» ертегісіндегі ақыл/mind концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясын талдау ең алдымен ақыл-ой әрекетінің адамзатқа тән ортақ қасиеттерін анықтады: адамның ойлау қабілеті, сана-сезімі; түйінді ой, пайдалы кеңес, жөнді пікір. Зерттеу нысанына алып отырған ертегі дискурсына тән айырмашылықтар мысалы, қазақ ертегі дискурсында ақыл басты кейіпкерлердің зеректігін, тапқырлығын бейнелесе, ағылшын ертегі дискурсында басты кейіпкердің шешім қабылдауынан көрініс табады. Қазақ ертегі дискурсында ақыл амал табу, айла табудан жиі байқалса, ағылшын ертегі дискурсында оң пікір білдіру, дұрыс жөн көрсету мағыналарында жиі қолданылады. Ағылшын ертегілерінде ақылды адамның психикасымен байланысты қарау басымдық танытады. Қазақ ертегілерінде басты кейіпкердің тұлпары епті, қиналғанда иесіне ақылшы болады, тіл бітіп сөйлейді.

«Ақыл/mind» концептісін талдау барысында төмендегідей мәдени кодтарды ажыратуға болады: заттық код – байлық, құндылық; кеңістік код – жол; рухани код – ұлттық мінез-құлық.

«Ақыл/mind» концептісі адамгершілік өлшемдер ретінде анықталады: оң пікір, жөнді пікір білдіру, ақылға қонымды нәрсе айту, ойланып сөйлеу, оң іс-әрекет, дұрыс шешім қабылдау, мінез-құлық парасаты.

Қорытынды

Қазақ-ағылшын тілдеріндегі ақыл/mind концептісінің сөздік мақалаларын талдау олардың ұқсас жақтарының басымдығын көрсетті. Қазақ тілінде ақыл адамның ойлау қабілеті, сана-сезім, түйінді ой, пайдалы кеңес, зерде, сана, зейін, жөнді пікір деген мағыналарды білдіреді. Ағылшын тілінде mind сана, ой, пайым, психика, көзқарас, пікір деген мағыналарды білдіреді. Көріп отырғанмыздай, қазақ тілінде ақылды психика, көзқарас деп анықтау кездеспейді. Ағылшын тілінде ақылды пікірмен теңестіру байқалады, бұл жерде қандай пікір екені нақтыланбайды, қазақ тілінде жөнді пікір, яғни оң пікір, дұрыс пікір деген мағына беретіндігі анық көрсетілген.

Зерттеу материалы ретінде қазақ және ағылшын қиял-ғажайып ертегілерінде («Ер Төстік» ертегісі, «The Three Heads of the Well» ертегісі) кездесетін ақыл/mind концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясын талдау төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік берді. «Ер Төстік» ертегісінде ақыл өзінің тура мағынасында жұмсалып, адамның ақыл-ой қабілетін, көрген-түйгенін, зеректігін, алғырлығын бейнелесе, «The Three Heads of the Well» ертегісінде mind концептісі жеке қолданылмай, тұрақты

тіркестің құрамында кездесіп, шешім қабылдау, қарсы қою мағыналарын бейнелейді. Қазақ ертегісінде ақыл концептісі амал табу, айла табу мағынасында жұмсалғаны анықталды. Ағылшын тілінде пікір, жақсы ой мағынасында жиі қолданылады. Қазақ ертегілеріне тән ерекшеліктердің бірі тек басты кейіпкер ғана ақылды болмайды, оның тұлпары ақылды, епті, тіл бітіп сөйлейтін, жөн сілтейтін, қиналғанда иесіне ақылшы болады. Зерттеу нысанына алып отырған ағылшын ертегісінен батыр мен оның тұлпарына тән менталды қасиеттерді суреттеу кездеспеді. Оның себебі ертегі әр ұлттың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінің айнасы екендігі, әр халық өзінің ауыз әдебиетінде, оның ішінде қиял-ғажайып ертегілерінде сол ұлттың ұлттық болмысын дәл бейнелейді.

Сонымен, когнитивті лингвистика аясында қарастырылатын тіл мен мәдениеттің, адамның сабақтастық жүйесі – адамзат санасында қалыптасқан ғаламға деген танымдық көзқарастың нәтижесі. Барша адамзат қауымы тіл арқылы дамып, көркейіп, өркендеп келеді. Демек, әрбір адамның қарым-қатынас құралы – тілде ұлттың күллі әдет-ғұрпы мен салт-санасы, ділі мен діні, тарихы, мәдениеті мен өркениеті сақталған. Яғни, тілдегі әрбір мағыналы сөздің астарында ұлттық сарын, ұлттық болмыс-бітім, кешегісі мен бүгінгісі жатыр. Сол секілді біздің қарастырып отырған *ақыл/mind* концептісінің түп негізінен адамға тән *менталды қабілеттерді*, оның адам өмірінде алатын *рөлін* көруге болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль яз. в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М.: Яз. славян. культуры, 2004 (ППП Тип. Наука). – 555 с.

[2] Аскольдов-Алексеев С. Концепт и слово//Русская речь. Вып. II. –Ленинград, 1928. –28-44 с.

[3] Бабушкин А.П. «Возможные миры» в семантическом пространстве языка. – Воронеж, 2001. –189 с.

[4] Вежбицкая А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах// THESIS, 1993, вып. 3. –С.185-206.

[5] Бабина Л.В. Когнитивные основы вторичных явлений в языке и речи: Монография / Л.В. Бабина. –Тамбов-Москва: Изд-во ТГУ им.Г.Р.Державина, 2003. –264 с.

[6] Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, Жазушы, 2008. –893 б.

[7] Ысқақов А.Ы. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы, 1974. –157 б.

[8] Мұқағали тілі сөздігі./ Б.Қ. Қалиев, Ж.Қ. Түймебаев, Ш. Құрманбайұлы, С.С. Исакова. –Алматы, Сардар, 2019. –1064 б.

[9] Синонимдер сөздігі. Жауапты ред.Ә.Болғанбаев, С.Бизақов. – Алматы, 2001. – 312 бет.

[10] World-English. Cambridge: University Press, 2003. 876 p.

[11] Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2011.Т.75: Батырлық ертегілер. –424 бет.

[12] Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің бір томдық үлкен түсіндірме сөздігі)/Құраст.: Н.Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. –1488 б.

[13] URL: <https://translate.yandex.ru/dictionary/en-ru/Mind 1.06.2022>.

[14]

URL:https://www.worldoftales.com/European_folktales/English_folktale_109.html#gsc.tab=0;11.04.2022.

REFERENCES

- [1] Kýbráková E.S. Iazyk i znanie: Na pýti polýchenia znanii o iazyke: chasti rechi s kognitivnoi tochki zrenia. Rol iaz. v poznanii mira (Language and knowledge: On the way to gaining knowledge about language: parts of speech from a cognitive point of view. The role of yaz. in the knowledge of the world) / E.S. Kýbráková. M.: Iaz. slaván. kúltýry, 2004 (PPP Tıp. Naýka). 555 p. [in Rus.]
- [2] Askoldov-Alekseev S. Konsept i slovo//Rýsskaia rech (Concept and word//Russian speech). Vyp. II. Leningrad, 1928. pp.28-44[in Rus.]
- [3] Babýshkin A.P. "Vozmojnye miry" v semanticheskom prostranstve iazyka 9"Possible worlds" in the semantic space of the language). Voronej, 2001. 189 p. [in Rus.]
- [4] Vejbiškaia A. Semantika, kúltýra i poznanie: obshechelovecheskie ponátia v kúltýrospezifichnyh kontekstah (Semantics, culture and cognition: universal concepts in culture-specific contexts)// THESIS, 1993, vyp. 3. pp.185-206. [in Rus.]
- [5] Babina L.V. Kognitivnye osnovy vtorichnyh iavlenii v iazyke i rechi: Monografia (Cognitive foundations of secondary phenomena in language and speech: Monograph) / L.V. Babina. Tambov-Moskva: Izd-vo TGÝ im.G.R.Derjavina, 2003. 264 p. [in Rus.]
- [6] Janūzaqov T. Qazaq tiliniñ túsındirme sózdıǵı (Explanatory Dictionary of the Kazakh language.). Almaty, Jazuşy, 2008. 893 p. [in Kaz.]
- [7] Ysqaqov A.Y. Qazaq tiliniñ túsındirme sózdıǵı (Explanatory Dictionary of the Kazakh language). Almaty, 1974. 157 p. [in Kaz.]
- [8] Mūqaǵalı tılı sózdıǵı (Mukagali language dictionary) / B.Q. Qaliev, J.Q. Tüimebaev, Ş. Qūrmanbaiūly, S.S. İsakova. Almaty, Sardar, 2019. 1064 p. [in Kaz.]
- [9] Sinonimder sózdıǵı (Dictionary of synonyms). Jauapty red.Ä.Bolǵanbaev, S.Bizaqov. Almaty, 2001. 312 p. [in Kaz.]
- [10] World-English. Cambridge: University Press, 2003. 876 p.
- [11] Babalar sözi: Jüz tomdyq (The word of ancestors: one hundred volumes). Astana: «Foliant», 2011.T.75: Batyrlyq ertegiler. 424 p. [in Kaz.]
- [12] Qazaq sózdıǵı (Qazaq tiliniñ bir tomdyq ülken túsındirme sózdıǵı) (Kazakh dictionary (one-volume large Explanatory Dictionary of the Kazakh language) /Qūrast.: N.Uāli, Ş. Qūrmanbaiūly, M. Malbaqov, R. Şoibekov. Almaty: «Dāuir» baspasy, 2013. 1488 p. [in Kaz.]
- [13]URL: <https://translate.yandex.ru/dictionary/en-ru/Mind 1.06.2022>.
- [14] URL:https://www.worldoftales.com/European_folktales/English_folktale_109.html#gsc. tab=0; 11.04.2022.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА "УМ / MIND" В КАЗАХСКО-АНГЛИЙСКОМ ВОЛШЕБНОМ ДИСКУРСЕ

Картжан Н.Е.¹, *Исакова С.С.², Исакова А.С.³, Алтайбекова К.Т.⁴

¹докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова,

Актобе, Казахстан, e-mail: kowka-95@mail.ru

²д.ф.н., профессор, Актюбинский региональный университет им.

К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: sabira-i@yandex.ru

³к.ф.н., старший преподаватель, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,

Актау, Казахстан, e-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

⁴к.ф.н., ассоциированный профессор, Казахский университет технологии и бизнеса, Астана, Казахстан, e-mail: kyaka.kz@gmail.com

Аннотация. В статье анализируется лексико-семантическая репрезентация концепта "акыл/ mind" в казахско-английском сказочном дискурсе. Теоретической основой исследования являются выводы лингвоконцептологии, считающейся одной из ветвей современной когнитивной лингвистики, при этом особенное внимание обращено на ее сопоставительный аспект.

Цель исследовательской работы – посредством концептов акыл/mind в казахском и английском сказочном дискурсе показать всеобщую картину мира и национальную самобытность в этих языках. В качестве материала исследования были взяты концепт акыл/mind и их синонимы, встречающиеся в казахских и английских волшебных сказках (сказка «Ер Тостик», сказка «The Three Heads of the Well»). В качестве основных методов исследования были использованы описательный, типологический метод, метод компонентного анализа, полевой метод, метод оппозиции, сравнительно-сопоставительный метод, метод сплошной выборки словарей, методы количественно-статистического анализа. Сказочный дискурс как один из жанров дискурса отражает своеобразие каждого народа. Проанализированы словарные статьи концепта акыл/mind и лексико-семантическое выражение в сказочном дискурсе, синонимический ряд, ментальные способности сказочных героев. Результаты исследования выявили общечеловеческие универсальные черты мыслительной деятельности и своеобразие картины мира каждой нации. Анализ лексико-семантической репрезентации концепта ум/mind в сказке «Ер Тостик» на казахском языке и сказке «The Three Heads of the Well» на английском языке выявил, прежде всего, общие для человечества свойства умственной деятельности: мышление, сознание человека; ключевые мысли, полезные советы, мнение. В казахском сказочном дискурсе ум отражает чуткость, смекалку главных героев, а в английском сказочном дискурсе – решительность главного героя. Концепт разума в казахском сказочном дискурсе часто используется в значениях поиска пути решения, поиска уловки, а в английском сказочном дискурсе – в значениях выражения положительного мнения, показа правильного пути. Несмотря на различное использование концепта акыл/mind в казахском и английском сказочном дискурсе, в двух указанных лингвокультурных ассоциациях ум ассоциируется с интеллектом, суждением, опытом, индивидуальностью ума. Научные выводы, сделанные в результате исследования, способствуют развитию сферы когнитивной лингвистики. Также вносят свой вклад в дополнение и углубление исследований, связанных с лингвокультурологией, прагмалингвистикой, сравнительно-сопоставительным языкознанием.

Ключевые слова: ум, сказка, волшебная сказка, дискурс, сказочный дискурс, лингвоконцептология, когнитивная лингвистика, концепт.

LEXICO-SEMANTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT "MIND / MIND" IN KAZAKH-ENGLISH MAGIC DISCOURSE

Kartzhan N.E.¹, *Issakova S.S.², Issakova A.S.³, Altaibekova K.T.⁴

¹doctoral student, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kowka-95@mail.ru

^{*2}doctor of philology, professor, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: sabira-i@yandex.ru

³ candidate of Philology, Senior Lecturer, Yessenov University, Aktau, Kazakhstan, e-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

⁴ candidate of Philology, Associate Professor, Kazakh University of Technology and Business, Astana, Kazakhstan, e-mail: kyaka.kz@gmail.com

Abstract. The article analyzes the lexical and semantic representation of the concept "akil / mind" in the Kazakh-English magic discourse. The theoretical basis of the study is based on the conclusions of linguoconceptology, which is considered one of the branches of modern cognitive linguistics, especially attention is paid to its comparative aspect.

The purpose of the research work is to show the general picture of the world and national identity in these languages through the concept of akil/mind in Kazakh and English magic discourse. The concept of mind and their synonyms found in Kazakh and English fairy tales (the fairy tale "Er Tostik", the fairy tale "The Three Heads of the Well") were taken as the research material. The main research methods used were descriptive, typological method, component analysis method, field method, opposition method, comparative method, continuous dictionary sampling method, quantitative and statistical analysis methods. Fairy-tale discourse as one of the genres of discourse reflects the uniqueness of each nation. The dictionary articles of the akil/mind concept and lexico-semantic expression in fairy-tale discourse, synonymic series, mental abilities of fairy-tale heroes are analyzed. Despite the different use of the akil/mind concept in Kazakh and English fairy-tale discourse, in these two linguistic and cultural associations, the mind is associated with intelligence, judgment, experience, and individuality of the mind. The results of the study revealed universal features of mental activity and the uniqueness of the worldview of each nation. The analysis of the lexico-semantic representation of the mind/mind concept in the fairy tale "Here is Toast" in Kazakh and the fairy tale "The Three Heads of the Well" in English revealed, first of all, the properties of mental activity common to mankind: thinking, human consciousness; key thoughts, useful tips, opinion. In the Kazakh fairy-tale discourse, the mind reflects the ingenuity, the ingenuity of the main characters, and in the English fairy-tale discourse-the determination of the main character. The concept of reason in Kazakh fairy-tale discourse is often used in the meanings of finding a solution, finding a trick, and in English fairy-tale discourse - in the meanings of expressing a positive opinion, showing the right way. The results of the research contribute to the development of the field of cognitive linguistics. It also contributes to the replenishment and deepening of research related to linguoculturology, pragmalinguistics, and comparative linguistics.

Keywords: mind, fairy tale, fairy tale, discourse, fairy-tale discourse, linguoconceptology, cognitive linguistics, concept.

Статья поступила 14.06.2022